

GS
ZK

ONDERZOEKSRAPPORT

Wouter Huis, *It will all disappear in time* (Maastricht), 2019. Foto: Tetsuro Miyazaki

GEEN STAD ZONDER KUNST #2 ONDERZOEKS- RAPPORT

Geen Stad Zonder Kunst #2 is een project van Platform BK en de Kunstenbond en is mede mogelijk gemaakt door het Pictoright Fonds en het BankGiro Loterij Fonds.

INHOUDELIJKE ONTWIKKELING

Joram Kraaijeveld
Bart Stuart

PRODUCTIE

Yvonne Grootenboer

COÖRDINATIE

Peter van den Bunder

AUTEUR

Joram Kraaijeveld

VORMGEVING

Nuno Beijinho
Studio Bas Koopmans

TEKSTREDACTIE

Marieke de Koning

POSTERONTWERP

In elk van de zes steden heeft een kunstenaar(sduo) een (fair practice betaalde) opdracht gekregen om een poster te ontwerpen ter promotie van het gesprek in de stad waar ze werkzaam zijn: Max Lennarts & Menno de Bruijn in Den Haag; Sander van Bussel in Tilburg; Fiona Lutjenhuis in Arnhem; Simone Schuffelen in Maastricht; Mitchel Breed in Utrecht; en Farida Sedoc in Amsterdam.

INLEIDING	08
SITUATIE IN DE ZES STEDEN	13
INTERESSANTE CASUSSEN PER STAD	24
ATELIERBELEID:	
DRIE VERSCHILLENDE MODELLEN	31
AANBEVELINGEN	35
POSTERS	41
VERANTWOORDING	47

INLEIDING

1. Zie onder meer: Bureau BUITEN, *Een bloeiende creatieve industrie in een levendige stad: de meerwaarde van creativiteit in gebiedsontwikkelingen in Utrecht*, 2017, p. 51

2. <https://www.youtube.com/watch?v=b8fgqWRMY2E>

Geen Stad Zonder Kunst #2 is een door Platform BK en de Kunstenbond georganiseerde serie van zes collectieve gesprekken met kunstenaars, politici, ambtenaren, atelierorganisaties en andere belanghebbers in zes steden verspreid door Nederland in de lente van 2019. De aanleiding voor deze gesprekken is de tendens dat woon- en werkruimte voor kunstenaars steeds schaarser en duurder worden en contracten steeds flexibeler en van kortere duur.¹

Het doel van Geen Stad Zonder Kunst #2 is om partijen bij elkaar te brengen om met publieke werkgesprekken de situatie per stad beter in kaart te brengen en kennis, knelpunten en goede voorbeelden te delen en te verzamelen. Een ander doel is het belang van kunst en kunstenaars die in een stad werken en wonen te onderstrepen: Geen Stad Zonder Kunst!²

VERVOLG ELFSTEDENTOCHT

Geen Stad Zonder Kunst #2 is het vervolg op de Elfstedentocht die Platform BK en de Kunstenbond in 2018 hebben georganiseerd. Destijds werden in aanloop van de gemeenteraadsverkiezingen elf steden bezocht om met raadsleden en fracties te spreken over het gemeentelijke atelierbeleid. Bij die gelegenheid boden Platform BK en de Kunstenbond als input voor toekomstig atelierbeleid het manifest “Geen Stad Zonder Kunst” aan. De aftrap vond plaats in Leeuwarden bij de start van Leeuwarden-Fryslân 2018 als culturele hoofdstad van Europa.

Joram Kraaijeveld (Platform BK) en Lene Grooten (Kunstenbond) overhandigden in 2018 het manifest Geen Stad Zonder Kunst aan de toenmalig wethouder cultuur in Den Haag Joris Wijsmuller (HSP).

Uit deze serie gesprekken kwam naar voren dat alle grote steden atelierbeleid hebben, investeren in ateliers en het om meerdere redenen belangrijk vinden dat kunstenaars kunnen wonen en werken in hun stad. Welke politieke kleur een stad ook heeft, atelierbeleid wordt ontwikkeld. Ondanks die gemeentelijke inzet is er alsnog een tendens dat woon- en werkruimte schaarser en duurder, en contracten meer flexibel worden.

LANDELIJKE WETGEVING MET LOKALE GEVOLGEN

Uit deze gesprekken en verder onderzoek blijkt dat deze landelijke tendens mede het gevolg is van de Wet Markt en Overheid en de Woningwet 2015. Beide wetten hebben het maatschappelijk vastgoed van ofwel gemeentes ofwel woningbouwcorporaties doen slinken in voorraad en betekenis; de daadwerkelijke aantallen ateliers zijn gedaald en de bewegingsruimte van gemeente en woningbouwcorporaties om nieuwe betaalbare ateliers te realiseren is vernauwd. Daarnaast heeft ook de invoering van de verhuurdersheffing in 2013 effect op het aantal betaalbare ateliers in bezit van woningbouwcorporaties.

Door de invoering van de Wet Markt en Overheid moeten gemeentes een kostprijsdekkende huur rekenen en bij verkoop van gemeentelijk vastgoed de marktprijs vragen. Door de invoering van de Woningwet 2015 hebben woningbouwcorporaties een strikte scheiding in sociaal en commercieel vastgoed moeten aanbrengen. Woningbouwcorporaties hebben hierbij vastgoed verkocht of ondergebracht bij een commerciële zusterorganisatie³. Sociaal-maatschappelijke organisaties die huurden in vastgoed dat woningbouwcorporaties hebben afgestoten, werden daardoor genoodzaakt een commerciële prijs te gaan betalen. Alleen onder zeer strikte voorwaarden kunnen woningbouwcorporaties nog vastgoed ontwikkelen om te

3. Overigens wordt een aantal vastgoedscheidingen nog betwist. Zie de rechtszaak die Huurdersvereniging Arcade heeft aangespannen over de scheiding van een vastgoedportefeuille van De Key. <https://hvarcade.nl/amsterdamse-huurders-winnen-rechtszaak-over-vastgoedscheiding-de-key/>

4. Nr. 110 MOTIE VAN HET LID DIK-FABER C.S., 35 000 VIII Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2019. via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35000-VIII-110.html>

verhuren aan sociaal-maatschappelijke organisaties. Het is duidelijk geworden dat gemeentelijk atelierbeleid voor de realisatie van ateliers en atelierwoningen afhankelijk is van de voorraad en definitie van maatschappelijk vastgoed van de gemeente en de woningbouwcorporaties. Als deze voorraad en definitie door landelijke wetgeving slinkt, dan is het voor gemeentes moeilijker om betaalbare woon- en werkruimtes voor kunstenaars te ontwikkelen.

MOTIE DIK-FABER C.S.

Middels een brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken hebben Platform BK en de Kunstenbond samen met verschillende atelierorganisaties bovengenoemde relatie tussen landelijke wetgeving en lokaal beleid, en de mogelijke consequenties proberen uit te leggen, specifiek in het geval van de Woningwet 2015. Als gevolg van deze brief is in november 2018 de motie Dik-Faber c.s. aangenomen in de Tweede Kamer. In deze motie verzoekt de Tweede Kamer de regering om een quick scan uit te voeren naar de behoefte aan atelierruimte en creatieve broedplekken. Ook vraagt de motie de regering samen met gemeentes en het culturele veld te bekijken welke andere partijen ateliers als maatschappelijk vastgoed kunnen beheren en hoe hierbij ook het leegstaande vastgoed betrokken kan worden.⁴

DOEL ONDERZOEKSRAPPORT GSZK #2

Met dit onderzoeksrapport willen Platform BK en de Kunstenbond bijdragen aan de uitvoering van die motie en tegelijkertijd de kennis die is opgedaan tijdens Geen Stad Zonder Kunst #2 bundelen. Het rapport biedt kunstenaars en beleidsmakers inzichten in de knelpunten en oplossingsrichtingen, en beoogt de gesprekken tussen lokale overheden en kunstenaars over dit thema op een hoger plan te brengen.

SITUATIE IN DE ZES STEDEN

Iedere stad heeft ateliers en atelierbeleid, al komen deze in iedere stad weer op een andere manier tot stand. Dit hoofdstuk is bedoeld om de situatie aangaande ateliers in iedere stad in kaart te brengen en waar mogelijk te vergelijken. Platform BK en de Kunstenbond hebben deze steden gekozen op basis van onder meer landelijke spreiding, grootte van de stad, specifieke problematiek en interessante voorbeelden van realisatie en beheer van maatschappelijk vastgoed.

DEN HAAG

GEMEENTELIJK BELEID

In de afgelopen twee beleidsperiodes (2010–2018) bestond er in Den Haag een brede en laagdrempelige samenwerking tussen politiek en het kunstenveld. Dit samenspel tussen ambtenaren, wethouders, kunstenaars, kunstinstellingen en het kunstonderwijs zorgt ook nu nog voor een positief klimaat met bijzondere resultaten. De grote reorganisatie bij de stedelijke dienst Onderwijs, Cultuur en Welzijn in 2018 gaf uitdagingen om door te zetten met wat er goed ging en kansen om beleid te veranderen.

In 2017 maakte samenwerking tussen verschillende partijen (wethouder, gemeentelijke diensten, Stroom, broedplaatsmakelaar, kunstenaarsinitiatief e.a.) het mogelijk dat broedplaats Maakhaven een eeuwigdurend erfpachtcontract op grond en opstal heeft gekregen. Ook broedplaats De Besturing kreeg in 2017 de grond in langdurige erfpacht en kon het pand verwerven van de gemeente.⁵ Dit heeft de kunstenaarscollectieven in de broedplaatsen zekerheid gegeven, zodat zij kunnen investeren in de panden en de huren op lange termijn stabiel kunnen houden. Deze goede voorwaarden zorgen ervoor dat deze broedplaatsen als kenniscentra voor de kunsten kunnen functioneren.

ATELIERORGANISATIE

Stroom Den Haag is de centrale bemiddelaar voor de realisatie en verhuur van ateliers en atelierwoningen, waarbij Stroom zelf geen belang heeft bij het vastgoed. Deze partij wordt bij de bemiddeling van ateliers ondersteund door de gemeente. Stroom heeft afspraken gemaakt met de gemeente over de permanente status van atelierpanden en het maximale huurbedrag in gemeentelijk vastgoed van € 35,-/m2/jaar. Zo vervult Stroom een

belangrijke rol bij het zogenoemde voorwaarden-scheppende beleid van de gemeente.

Stroom zit dicht op de praktijk van de kunstenaars en ondersteunt kunstenaars bij het zich vestigen in Den Haag. Daarnaast overlegt Stroom maandelijks met de afdeling Cultuur, Centrale Vastgoed Organisatie en de Haagse Broedplaatsmakelaar om de Haagse kunstenaarscollectieven te ondersteunen en (bij voorkeur permanent) te kunnen huisvesten tegen betaalbare huurprijzen. In 2018 en 2019 zijn er bij elkaar 127 nieuwe ateliers toegevoegd, waarmee de Haagse ateliervoorraad op 487 ateliers komt (waarvan 407 ateliers permanent en zeventig ateliers met een verhuurperiode van drie jaar of meer) in 45 panden. Het beheer is overigens veelal in eigen beheer van de initiatieven zoals bij de collectieven Trixie, Billytown en iii.

WONEN, COÖPERATIE EN ANTIKRAAK

De Haagse Wooncoöperatie Roggeveenstraat is de eerste wooncoöperatie in Nederland die sinds de Woningwet 2015 het maatschappelijk vastgoed van een woningbouwcorporatie (Haag Wonen) heeft kunnen overnemen. De 65 ruim honderd jaar oude woningen zijn behouden van sloop, omdat de bewoners Haag Wonen wisten mee te krijgen in het plan.⁶ Daarmee heeft Wooncoöperatie Roggeveenstraat ook een atelierwoning met historische waarde kunnen behouden.

In Den Haag bestaat de voorraad atelierwoningen in sociale huur uit 47 woningen. Deze atelierwoningen zijn in bezit van Haagse corporaties en Stroom bemiddelt bij toewijzing. Het aantal staat niet in verhouding tot de groeiende vraag onder de Haagse kunstenaars naar betaalbare (atelier)woningen.

5. Tweede voortgangsbericht Update Notitie Broedplaatsen, kenmerk BOW/2018.41, Gemeente Den Haag, 2018.

6. <https://www.platform31.nl/nieuws/bewoners-roggeveenstraat-kopen-samen-hun-sociale-huurhuizen>

In Den Haag zijn er verschillende antikraakverhuurbedrijven actief. De huurprijzen die deze bedrijven vragen zijn de laatste jaren flink gestegen en inmiddels behoorlijk duurder dan de tijdelijke ateliers van Stroom. Dit is opmerkelijk, want antikraak biedt minder

TILBURG

GEMEENTELIJK BELEID

De gemeente Tilburg heeft een transparant en meetbaar atelierbeleid.⁷ Er is een duidelijk streefgetal van tweehonderd ateliers voor de stad opgenomen en de ambitie bestaat om verder te groeien. In 2017 daalde het aanbod toen atelierpanden die in tijdelijk gebruik waren, werden herontwikkeld. Daarop besloot de gemeente één miljoen euro extra beschikbaar te stellen om de doelen toch te kunnen realiseren.

ATELIERORGANISATIE

De Tilburgse atelierbeheerstichting SAT (Stichting Ateliers Tilburg) biedt ateliers aan die verspreid zijn over verschillende panden in de stad. Een enkel pand is in eigendom van SAT, de meeste ruimtes worden gehuurd op langdurige basis. In het verleden leunde SAT sterk op het gemeentelijk vastgoed om ateliers te realiseren, maar sinds kort maakt SAT ook afspraken voor (tijdelijke) verhuur met private partijen. Niet alle ateliers zijn (daardoor) even betaalbaar.

Recent heeft SAT het pand NS16 van de gemeente aangekocht met het extra budget dat de gemeente beschikbaar had gesteld. Dat NS16 geen gemeentelijk vastgoed meer is, biedt als voordeel dat er geen kostprijsdekkende huur meer hoeft te worden gevraagd. Het betekent wel dat

7. Ateliers en werkruimten in Tilburg, Collegebesluit van 13 maart 2018 – 23, Gemeente Tilburg, 2018.

bescherming en service dan andere verhuurders. Antikraakverhuur is lucratief voor de verhurende partij en verschillende commerciële tussenhandelaren concurreren met Stroom om het gebruik van tijdelijk vastgoed.

SAT meer expertise nodig heeft op het gebied van beheer en onderhoud. Bij deze overdracht van vastgoed is de rol van kunstenaars als zittende huurders niet meegenomen. Dit is opmerkelijk, want Tilburg profileert zich als #stadvanmakers. Om makers in Tilburg te ondersteunen is in de vorige beleidsperiode onder meer een Makersfonds in het leven geroepen. Met de Stadsgesprekken cultuur, die de gemeente organiseert, geeft de gemeente invulling aan het ideaal dat burgers de stad maken.

WONEN EN ZELFBEHEER

Ondanks dat het recente woonproject Muziekwonen Tilburg (gemeente Tilburg, Van der Weegen Bouwontwikkeling en The Placemaker) voor kunstenaars niet van de grond is gekomen, heeft de gemeente de intentie om zich in te zetten voor betaalbare woningen voor kunstenaars.

Het kleinschalige kunstenaarsinitiatief Leo XIII heeft twintig jaar geleden een voormalig schoolgebouw particulier verbouwd tot tien woningen en vier ateliers. Sinds 2008 is er een gastatelier dat wordt beheerd door een kleine maar toegewijde gemeenschap. Met het gastatelier biedt Leo XIII jonge kunstenaars de ruimte om gedurende een periode van vier maanden hun werk en kunstenaarschap verder te ontwikkelen.

ARNHEM

GEMEENTELIJK BELEID

De gemeente Arnhem heeft recent onderzoek laten doen naar huisvesting voor kunstenaars en creatieve beroepen door Bureau BUITEN.⁸ 59% van de sector werkt, noodgedwongen of niet, vanuit huis of heeft geen vaste werkplek. Het aanbod voor huisvesting in Arnhem is sinds 2014 afgenomen, terwijl de culturele en creatieve sector in Arnhem groeit. Veel vastgoed dat tijdelijk werd verhuurd aan kunstenaars is herontwikkeld.

Maatschappelijk vastgoed met een culturele bestemming heeft in Arnhem de afgelopen beleidsperiode tot verschillende discussies geleid. De vertraagde verbouwing van Museum Arnhem en het nieuwe Focus Filmtheater heeft stof doen opwaaien. Daarnaast is het voor kleinere kunstinitiatieven door de dure of tijdelijke huisvesting lastig om het hoofd boven water te houden. Vanwege duurdere huisvestingskosten heeft kunstinstelling Plaatsmaken in 2018 extra subsidie van de gemeente bedongen om de exploitatie rond te krijgen. Kunstinitiatieven CODE ROOD, Motel Spatie, Studio Omstand en anderen zitten of zaten alle in tijdelijke huurconstructies waarvan de toekomst niet geborgd is. Een ander kunstenaarscollectief, KW37, moest in 2018 vanwege stadsuitbreiding verhuizen van Schuytgraaf naar een tijdelijke plek in Presikhaaf. De tijdelijkheid van locatie brengt een stoelendans mee, waardoor kostbare tijd en geld in verhuizen gaat zitten.

ATELIERORGANISATIE

De atelierbeheerstichting SLAK beheert en creëert atelierpanden in de provincie Gelderland en met name in Arnhem, Nijmegen en Apeldoorn. SLAK is betrokken bij het culturele veld, aangezien culturele instellingen ook ruimtes huren bij SLAK.

SLAK weet dat betaalbaarheid voor kunstenaars prioriteit is, waarmee SLAK rekening houdt in alle afspraken die ze maakt met gemeente, ontwikkelaars en kunstenaars. Zo heeft SLAK een afspraak met een ontwikkelaar gemaakt om de investering in een pand, door kunstenaars tijdelijk het pand als atelierruimte laten gebruiken, (deels) terug te verdienen bij de doorverkoop van vastgoed. Dit is gebeurd bij de projectontwikkeling van Buitenplaats Koningsweg in Arnhem-Noord in samenwerking met ontwikkelaar KWP. Zo komt de waardevermeerdering deels ook terecht bij de partij die door effectief beheer voor die waardevermeerdering heeft gezorgd. Ook zijn er collectieven van creatieve werkenden die gezamenlijk verantwoordelijkheid voor huisvesting nemen, zoals Coehoorn.

WONEN EN ZELFBEHEER

Atelierwoningen voor kunstenaars worden in Arnhem ook aangeboden door SLAK. De woningbouwcorporatie Volkshuisvesting heeft een aantal woonprojecten gericht op creatieve beroepen, bijvoorbeeld in het Modekwartier. Daarnaast zijn er collectieve woonprojecten waarbij de bewoners het vastgoed zelf beheren die gerealiseerd zijn door de WBVG (Woningbouwvereniging Gelderland). De woonprojecten hebben vaak collectieve (werk)ruimtes of een cultureel podium.

MAASTRICHT

GEMEENTELIJK BELEID

In Maastricht kwam door de financiële crisis een aantal grootschalige stedenbouwkundige veranderingen tot stilstand. In 2012 wilde de gemeente een nieuwe aanpak van stadsontwikkeling organiseren met de oprichting van het Maastricht-LAB. In plaats van stedelijke groei lag de focus op tijdelijke herbestemming en fijnmazige aanpassing en beheer, waardoor nieuwe manieren van kijken naar de stad en haar ontwikkeling ontstonden.

De gemeente heeft in 2016 een knelpuntenanalyse voor broedplaatsenontwikkeling uitgevoerd. Hierin staat dat de vraag van kunstenaars en creatieve werkenden naar betaalbare ruimte die als ontmoetingsplek functioneert niet aansluit bij het aanbod van vastgoedeigenaren. Dit komt omdat de ‘extra maatschappelijke rol van woningbouwcorporaties nagenoeg is uitgespeeld, de gemeente haar vastgoed van de hand doet en marktconform handelt en private aanbieders niet genegen zijn om hun panden goedkoper in de markt te zetten.’⁹ Dit maakt de behoefte naar een integraal broedplaatsenbeleid nog sterker, wat al enkele jaren geleden bij de stadsgesprekken duidelijk werd.¹⁰

Het Maastricht-LAB heeft als kwartiermaker deze taak om integraal naar het broedplaatsenbeleid te kijken en gemeente, burgers en bedrijven bij elkaar te brengen om gezamenlijk aan stadsontwikkeling te doen. Desondanks is de praktijk weerbarstig om bottom-up een broedplaats voor de lange termijn te ontwikkelen. Recent is het initiatief van creatieve werkenden gestrand om het voormalige gebouw van de regionale omroep tot broedplaats Bankastudios om te vormen. De Triodos Bank, het Elisabeth Strouven Fonds en de

provincie Limburg ondersteunden het plan met in totaal € 800.000,- aan financiering, maar de gemeente kwam met extra voorwaarden en trok de expertise van de initiatiefnemers in twijfel.

Een andere broedplaats in Maastricht met tal van culturele functies is Landbouwbelang. Ondanks de belangrijke maatschappelijke functie die door zelforganisatie van de leden van Landbouwbelang en vrijwilligers wordt gedragen, staat de voormalige graanfabriek op de verkooplijst van gemeentelijk vastgoed.

ATELIERORGANISATIE

SAM is de Maastrichtse atelierbeheerstichting met ongeveer 280 betaalbare ateliers. SAM zoekt samenwerking met gemeente, kunstenaars, academies en sociaal-maatschappelijke organisatie om werkruimtes te realiseren. SAM verhuurt ateliers aan kunstenaars en soms tijdelijke panden aan kunstinitiatieven om als presentatieruimte te gebruiken. Er is een gebrek aan presentatieruimte, waardoor kunstenaarsinitiatieven aangewezen zijn op ateliers.

WONEN EN ANTIKRAAK

De nieuwe aanpak van stadsontwikkeling sinds 2012 heeft voor onder andere kunstenaars betekend dat ze een lange tijd heel betaalbaar konden wonen in woningen die op de slooplijst in de wijk Caberg stonden. Door de betaalbaarheid ontstond de mogelijkheid om aan fijnmazig beheer te doen in de vorm van artistieke projecten. Kunstenaars stellen dat hun artistieke praktijk meer profijt heeft gehad van lange tijd betaalbaar kunnen wonen in Caberg, dan van de mogelijkheden die het lokale cultuurbeleid voor individuele kunstenaars biedt. Inmiddels zijn de

8. *Huisvesting culturele en creatieve sector Arnhem: onderzoek vraag en aanbod huisvesting*, Bureau BUITEN, juni 2019.

9. Knelpunten inventarisatie en analyse broedplaatsenontwikkeling, Gemeente Maastricht, 2016.

10. Cultuurdialogen Maastricht, Gemeente Maastricht, 2016.

huizen in Caberg gesloopt en is de stadsontwikkeling weer in beweging.

Doordat verschillende wijken zijn herontwikkeld,

UTRECHT

GEMEENTELIJK BELEID

De gemeente ziet Utrecht als een stad met ambitie om te groeien met verschillende stadsontwikkelingsprojecten, met daarbij een sterke en diverse culturele infrastructuur die meegroeit met de stad. Het motto van een recente cultuurnota luidt: ‘Op weg naar een inclusieve culturele metropool’.¹¹ Deze ambitie geeft kansen in Utrecht, maar om woon- en werkruimte voor kunstenaars te realiseren moeten de verschillende partijen elkaar vinden: DePlaatsmaker, de gemeentelijke afdelingen Culturele Zaken en de Utrechtse Vastgoed Organisatie (UVO), kunstenaars, projectontwikkelaars en woningbouwcorporaties.

Om de kansen en risico’s goed in beeld te brengen, heeft de gemeente in 2018 het *Werkplan Huisvesting Creatieve Sector* opgesteld.¹² Dit plan zet in op behoud, groei en borging van stadsinbreiding van creatieve werkruimtes in Utrecht. Bureau BUITEN berekende in 2017 de groei van werkruimte in Utrecht op 15.000 m2 extra ruimte voor creatieve ondernemers in broedplaatsen tot 2020. Het werkplan sluit aan op de grotere ruimtelijke strategie van de gemeente, het gebruik van ruimte door maatschappelijk initiatief en de meerwaarde daarvan. In het werkplan zijn drie heldere doelen en tien duidelijke acties geformuleerd. Een van deze acties is het experimenteren met een innovatief gebiedsfonds, dat ervoor moet zorgen dat de kosten en opbrengsten tussen de

is betaalbaar wonen voor kunstenaars niet eenvoudig. SAM experimenteert daarom met tijdelijke residentieplekken, onder andere voor kunstenaars van de Jan van Eyck Academie.

verschillende eigenaren van grond en vastgoed kunnen worden gedeeld.

Ook is er per broedplaats of ontwikkelgebied een duidelijk analyse gemaakt van de betrokken partijen en waar kansen en risico’s liggen. De situatie van de gevangenis aan het Wolvenplein is een voorbeeld dat laat zien hoe lastig het is om maatschappelijk vastgoed voor kunstenaars te behouden. Deze gevangenis heeft de afgelopen jaren als broedplaats gefunctioneerd, maar gaat waarschijnlijk in een tenderprocedure worden verkocht aan de hoogste bieder, wat het voor kunstenaars niet zeker maakt om er te blijven werken.

De gemeente heeft het Werkspoorkwartier aangewezen om een creatief circulair maakgebied te worden met plekken als De Nijverheid, De Havenloods, Het Hof van Cartesius en de Werkspoorkathedraal. Voor dit stadsontwikkelingsproject heeft de gemeente verschillende financieringsmogelijkheden in kaart gebracht: subsidie van het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO), het Borgstellingsfonds, de Utrechtse Cultuurlening, het Stimuleringsfonds en het Ondernemersfonds Utrecht.

Ook de medewerking van particuliere eigenaren, waarvan Overvecht Vastgoed de belangrijkste is, heeft het mogelijk gemaakt dat initiatieven

11. Visitatierapport Cultuurnota 2017 – 2020, Gemeente Utrecht, 2018.

12. Werkplan Huisvesting Creatieve Sector, Gemeente Utrecht, 2018.

Foto: Medina Resic

een broedplaats hebben kunnen realiseren. Het Hof van Cartesius is daar een voorbeeld van. Dit project is overigens in verschillende opzichten de meest duurzame broedplaats, omdat het pand in eigendom is van de coöperatie van kunstenaars en creatieven is en bij de zelfbouw van het pand is gewerkt met gebruikte materialen. De broedplaats Vechtclub XL zou ook graag het pand waarin ze zitten willen aankopen om te bestendigen, maar de gemeente heeft hier nog geen uitsluitsel over gegeven.

ATELIERORGANISATIE

DePlaatsmaker is de Utrechtse atelierorganisatie, die overigens ook ruimte organiseert voor culturele instellingen. DePlaatsmaker bestaat sinds januari 2019 door de fusie van SWK030 en Sophies Kunstprojecten. DePlaatsmaker biedt aan meer dan 750 kunstenaars, creatieve ondernemers, instellingen en makers ruimte in 41 panden die verspreid zijn over de stad Utrecht en daarbuiten, bijvoorbeeld op Vliegbasis Soesterberg. Een deel van de panden is eigendom van DePlaatsmaker, andere panden zijn van de gemeente, vastgoedeigenaren of woningbouwcorporaties. DePlaatsmaker beheert en ontwikkelt deze panden.

WONEN EN ANTIKRAAK

Kunstenaars geven aan dat ze naast werken ook willen wonen in de stad; er willen wortelen. Vanuit de gemeente is er in tegenstelling tot aandacht voor werkruimte niet veel aandacht voor woonruimte voor kunstenaars, terwijl wonen juist duurzame betrokkenheid van kunstenaars bij de stad garandeert. Moira is een goed voorbeeld van een cultureel pand dat sinds 1990 woon-, werk- en presentatieruimte voor kunstenaars biedt.

Er zijn enkele initiatieven die een wooncoöperatie willen opstarten, zoals de vereniging De Witte

Wolf die de gevangenis aan het Wolvenplein wil omvormen tot woon- en werkpand om de maatschappelijke, culturele en financiële waarde ervan voor de stad te behouden. DePlaatsmaker heeft in 2010 in samenwerking met de gemeente en woningbouwcorporatie Portaal dertig atelierwoningen gerealiseerd met De Kersenboomgaard. Voor dit woon-werkproject is een grote wachtlijst. DePlaatsmaker heeft de ambitie met woningbouwcorporaties te kijken naar een nieuwe woon-werklocatie voor kunstenaars.

Ook in Utrecht zijn er verschillende antikraakverhuurbedrijven actief. De door de gemeente uitgeschreven tender om het leegstaande gemeentelijk vastgoed te beheren is in 2019 door Ad Hoc gewonnen. Volgens de selectiecommissie scoorde Ad Hoc op het criterium "huisvestingsmogelijkheden voor sociaal-maatschappelijke en culturele initiatieven" het hoogst, terwijl de door de gemeente aangewezen organisatie voor dit beleidsdoel – de atelierorganisatie DePlaatsmaker – meer kennis en ervaring heeft met huisvesten van kunstenaars en creatieve ondernemers.¹³ Daardoor kunnen DePlaatsmaker en Leegstand Oplossers Utrecht (LOU) de komende vier jaar geen gemeentelijk vastgoed tijdelijk beheren. De huurprijzen die bedrijven als Ad Hoc vragen zijn de laatste jaren flink toegenomen en zijn vergelijkbaar met ateliers via DePlaatsmaker. Dit is opmerkelijk, want antikraak biedt minder bescherming, service en comfort. Net als in Den Haag of Amsterdam is antikraakverhuur voor commerciële partijen lucratief. Echter, deze organisaties frustreren maatschappelijke organisatie die gemeentelijk beleid uitvoeren, zoals DePlaatsmaker, in het realiseren van hun doelstelling.

13. <https://www.adhocbeheer.nl/over-ad-hoc/nieuws/gemeente-utrecht-kiest-voor-ad-hoc>

AMSTERDAM

GEMEENTELIJK BELEID

De gemeente Amsterdam heeft als enige gemeente een gemeentelijke dienst die verantwoordelijk is voor de realisatie van ateliers en broedplaatsen: Bureau Broedplaatsen. De gemeente investeert sinds begin jaren 2000 in woon- en werkruimtes voor kunstenaars met het Amsterdams atelier- en broedplaatsenbeleid. De gemeente ziet het belang van kunstenaars voor de stad en heeft het budget met de nieuwe beleidsperiode verhoogd van € 2 miljoen naar € 3,5 miljoen per jaar.¹⁴ Ondanks dat er meer budget beschikbaar is voor beleid, groeit de voorraad woon- en werkruimtes niet mee, terwijl de stad als geheel wel groeit: met meer budget wordt minder gerealiseerd voor een kortere duur. Een voorbeeld is Broedplaats Lely, waar de gemeente in 2017 €1,1 miljoen extra in heeft geïnvesteerd voor 42 atelierwoningen en 21 ateliers die slechts tot december 2020 verhuurd worden.¹⁵ Gentrificatie en de competitieve vastgoedmarkt in Amsterdam zorgen voor hoge prijzen. Bovendien verkopen zowel de gemeente als woningbouwcorporaties vastgoed dat zij voorheen onder maatschappelijke voorwaarden verhuurden. Daarbovenop verdwijnen broedplaatsen die in het verleden zijn gerealiseerd, omdat de huurtermijn ervan afloopt.

Tegelijkertijd wordt het steeds lastiger om nieuwe broedplaatsen te realiseren. Gemeentelijk vastgoed moet kostprijsdekkend worden verhuurd, woningbouwcorporaties mogen geen broedplaatsen meer ontwikkelen en vastgoedeigenaren zijn niet geneigd om hun vastgoed tegen een maatschappelijke huurprijs aan te bieden. Bij gebrek aan geschikte panden worden nu alleen nog kleine(re) panden, voor korte(re) periodes

tegen hoge(re) prijzen gerealiseerd. Daarom heeft de gemeente verschillende voorwaarden losgelaten die aan investeringen van Bureau Broedplaatsen in een broedplaats verbonden waren. Tot 2017 bestonden deze voorwaarden uit een maximale huurprijs van € 59,-/m2 en een minimale termijn van tien jaar. Deze voorwaarden zijn losgelaten om meer inkomsten uit verhuur te kunnen halen en meer budget per jaar in een broedplaats te kunnen investeren, om zo de exploitatie van een broedplaats rond te krijgen. Onder voorwaarden geldt nu een maximum 'kale' huurprijs die niet is gekoppeld aan vierkante meters van € 310,-. Daarnaast mogen kunstenaars die nu een atelier betrekken maximaal twee keer vijf jaar een atelier huren, om daarna plaats te maken voor andere kunstenaars.

De minimale aantallen ateliers en atelierwoningen die in eigendom zijn van de gemeente en woningbouwcorporaties zijn vastgelegd in een zogenaamde 'IJzeren Voorraad', die in tegenstelling tot wat de term doet vermoeden fluide is. De cijfers die de gemeente publiceert over de aantallen ateliers variëren, maar nemen over het geheel af. De gemeente heeft van een aantal atelierpanden het collectieve huurcontract willen vervangen voor individuele huurcontracten. Dit heeft als doel om toetsing en doorstroming te bewerkstelligen, maar heeft als resultaat dat het sociale weefsel – dat ook voor sociale controle zorgt – van een atelierpand wordt aangetast. Nieuwe atelierwoningen worden vrijwel alleen nog aan kunstenaars onder de 28 jaar verhuurd, omdat hen een tijdelijk jongerencontract kan worden aangeboden, waardoor ook atelierwoningen maximaal twee keer vijf jaar kunnen worden verhuurd. Dit oneigenlijke gebruik van

jongerencontracten door woningbouwcorporaties sluit aan bij de ambitie van de gemeente om via doorstroming toegang tot de stad voor nieuwe kunstenaars te kunnen garanderen.

Door deze ontwikkelingen is er een contradictie in het atelier- en broedplaatsenbeleid ontstaan: de gemeente heeft haar doelstellingen ten nadele van kunstenaars moeten wijzigen om ervoor te zorgen dat kunstenaars nog een plek in de stad kunnen krijgen. Deze contradictie maakt duidelijk dat het oorspronkelijke doel van het atelierbeleid – sociaal beleid dat kunstenaars een plek in de stad biedt – is verwaterd. Dit heeft er ook voor gezorgd dat de focus in het atelier- en broedplaatsenbeleid in de vorige beleidsperiode verplaatst is van het vestigen van kunstenaars in een stad naar de toegankelijkheid van de stad. Met andere woorden, het beleid is gericht op de korte termijn met de aanwas van nieuwe kunstenaars, maar richt zich niet op de lange termijn en het vestigen van kunstenaars in de stad; critici stellen daarom dat het beleid een stoelendans creëert. In die zin heeft het primaire doel van het atelier- en broedplaatsenbeleid om de woon- en werkomstandigheden van de kunstenaars te verbeteren plaatsgemaakt voor het secundaire doel om kunstproductie in de stad te garanderen.

WONEN EN COÖPERATIES

Door de tendens van tijdelijkheid in het atelier- en broedplaatsenbeleid zijn kunstenaars op zoek naar andere manieren om zich langdurig te kunnen vestigen in de stad. Het woonbeleid van de gemeente stimuleert actief wooncoöperaties; de gemeente heeft voor de huidige beleidsperiode tien plekken in de stad aangewezen waar wooncoöperaties kunnen ontstaan. Verschillende collectieven organiseren binnen dat kader hun eigen woonproject in de vorm van een wooncoöperatie.

Bij deze projecten, zoals De Warren, de Nieuwe Meent en Bajesdorp, zijn veel mensen met een creatief beroep betrokken. Dit is het begin van een veel grotere ambitie om in 2040 40.000 coöperatieve woningen in de stad te hebben.¹⁶ Ook is er een aantal kunstenaarsinitiatieven zoals Square 28 Coöperatie U.A. dat zelf een broedplaats heeft gerealiseerd buiten het beleid om, zodat zij de voorwaarden konden formuleren.

14. Amsterdams atelier- en broedplaatsenbeleid 2019-2022, Gemeente Amsterdam, 2019.

15. Werkplan 2017 & Jaarrapportage 2016, Bureau Broedplaatsen, Gemeente Amsterdam, 2017.

16. <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/college/wethouder/marieke-doorninck/persberichten/nieuw-gebouw-bajesdorp/>

INTERES- SANTE CASUSSEN PER STAD

In dit hoofdstuk worden er per stad twee voorbeelden uitgelicht. In ieder voorbeeld komt naar voren hoe ateliers als maatschappelijk vastgoed beheerd worden. Het zijn voorbeelden waarbij een andere partij dan de gemeente of woningbouwcorporatie het beheer van het maatschappelijk vastgoed heeft overgenomen of voorbeelden waarbij dit juist (nog) niet gelukt is.

DEN HAAG: MAAKHAVEN, ROGGEVEENSTRAAT

Broedplaats Maakhaven zit in een industrieel pand dat begin twintigste eeuw is gebouwd voor de Bataafse Petroleum Maatschappij in Laakhaven. Het pand was in eigendom van de gemeente en werd sinds 2001 via Stroom verhuurd aan creatieve ondernemers, kunstenaars, ontwerpers en ambachtslieden. Het gebouw herbergt 45 ateliers, studio's en werkplaatsen en biedt ook ruimte voor tijdelijke projecten en evenementen. In 2017 heeft Maakhaven een eeuwigdurend erfpachtcontract op grond en opstal met de gemeente getekend.¹⁷ Sinds het maatschappelijk vastgoed in eigen beheer is door dit erfpachtcontract, hebben de kunstenaars kunnen investeren in het onderhoud van het pand en ook in verduurzaming, onder andere met zonnepanelen.

Wooncoöperatie Roggeveenstraat bestaat sinds 2017, toen de bewoners de 65 sociale

huurwoningen en bedrijfsruimten in de Roggeveenstraat collectief van woningbouwcorporatie Haag Wonen overnamen.¹⁸ Haag Wonen heeft een maatschappelijke prijs gevraagd voor de panden die de corporatie oorspronkelijk wilde slopen. De Roggeveenstraat is sinds de inwerkingtreding van de Woningwet in 2015 de eerste wooncoöperatie met bestaande huurwoningen. De gemeente maakte de aankoop van de woningen mede mogelijk door de grond in erfpacht uit te geven op basis van canonbetaling. Het doel van de coöperatie is om samen betaalbaar en duurzaam te wonen. Aangezien het maatschappelijke vastgoed blijft bestaan in de vorm van sociale huurwoningen onder de liberalisatiegrens en niet wordt verkocht, neemt de wooncoöperatie de maatschappelijke taak van de woningbouwcorporatie over.

TILBURG: NS16, MUZIEKWONEN TILBURG

NS16 is een ateliergebouw met veertien ateliers, een dansruimte en een tentoonstellingsruimte, waarin kunstenaars en vormgevers met een grote diversiteit aan disciplines samen onder één dak werken. Het pand was eigendom van de gemeente en de ateliers worden sinds 2006 via SAT verhuurd. Omdat de gemeente het pand wilde behouden als broedplaats, heeft ze besloten om het maatschappelijk vastgoed begin 2019 te verkopen aan SAT.¹⁹ De kunstenaars zijn verenigd in een huurdersvereniging en hebben een aantal beheertaken van SAT overgenomen.

Muziekwonen Tilburg was een plan uit 2016 van de gemeente Tilburg, Van der Weegen

Bouwgroep en The Placemaker om in het Piushavengebied een muziekwijk te realiseren.²⁰ Het plan was om in samenspraak met de toekomstige bewoners – allerlei muzikanten en kunstenaars – woningen te ontwerpen met geluidsarme repetitieruimtes met daarnaast gemeenschappelijke ruimtes. In de geactualiseerde stedenbouwkundige visie uit 2018 van de ontwikkeling van het Piushavengebied is er echter geen sprake meer van atelierwoningen. Ondanks de interesse van verschillende kunstenaars in betaalbare woningen met atelierfunctie is Muziekwonen Tilburg bij planvorming gebleven.

17. Tweede voortgangsbericht Update Notitie Broedplaatsen, kenmerk BOW/2018.41, Gemeente Den Haag, 2018.

18. <https://www.platform31.nl/nieuws/bewoners-roggeveenstraat-kopen-samen-hun-so-ciale-huurhuizen>

19. Ateliers en werkruimten in Tilburg, Collegebesluit van 13 maart 2018 – 23, Gemeente Tilburg, 2018.

20. <https://www.piushaven.nl/piushaven-tilburg-verrijkt-met-muziekwonen/>

ARNHEM: SLAK, WBVG (WONINGBOUWVERENIGING GELDERLAND)

Stichting Atelierbeheer SLAK beheert en verhuurt werk- en woonruimten voor kunstenaars en culturele organisaties in de provincie Gelderland. Er zijn meer dan duizend kunstenaars die werken en/of wonen in de panden van SLAK. Daarnaast zijn er vele creatieve bedrijven, theatergroepen, festivalorganisaties, galeries en dergelijke die door SLAK worden gehuisvest. Een interessant project met maatschappelijk vastgoed van SLAK is de Saksen Weimar Kazerne. Vanaf 2000 heeft SLAK deze voormalige kazerne negen jaar lang beheerd als tijdelijke broedplaats (170 ateliers, atelierwoningen, theater- en danswerkplaatsen, etc). In 2007 is het complex van het Rijksvastgoedbedrijf aangekocht door de gemeente Arnhem, die een prijsvraag voor herontwikkeling uitschreef. In 2012 renoveerde en verbouwde woningbouwcorporatie Vivare in samenwerking met SLAK de logiesgebouwen tot 28 atelierwoningen.²¹ Daarnaast heeft SLAK een viertal kunstenaars ondersteund in een Collectief Particulier Opdrachtgeverschap: de kunstenaars hebben de voormalige mess aangekocht en ontwikkeld tot vier atelierwoningen.

De WBVG is een woningbouwvereniging met huurders die tegelijkertijd lid zijn van WBVG en hebben daarmee inspraak op het beleid. De WBVG is niet

specifiek gericht op het huisvesten van kunstenaars, maar stimuleert en ondersteunt collectieve woonprojecten met betaalbare huur. Vanwege deze uitgangspunten wonen er in de regel vaak mensen met een creatief beroep in deze projecten. De WBVG is in 1983 opgericht om de slechte huisvesting voor jongeren in Gelderland te verbeteren met als doel huurders zelf leegstaande panden bewoonbaar te laten maken. De WBVG heeft met grote betrokkenheid van bewoners 42 woonprojecten gerealiseerd met sociale huur in maatschappelijk vastgoed in Gelderland.

De WBVG werkt sinds 2010 samen met woningbouwcorporaties aan de ontwikkeling van verschillende collectieve woonprojecten. In Nijmegen heeft de WBVG met de bewoners broedplaats Extrapool gerealiseerd, een pand met wooneenheden en een grafische werkplaats. In Arnhem heeft de WBVG zes panden van verschillende grootte en met maatschappelijke functies. Woongemeenschap Casa de Pauw heeft 43 wooneenheden met collectieve werkplaatsen, ateliers, studio's en zalen. Hotel Bosch heeft elf wooneenheden met een cultuurcentrum op de begane grond waar regelmatig muziekoptredens plaatsvinden.

een motie aangenomen in de gemeenteraad, zodat M-LABroz een haalbaarheidsplan kon ontwikkelen. Het maatschappelijke vastgoed is sinds 2013 tijdelijk ondergebracht bij SAM. De ruimtes worden door SAM als ateliers en werkruimtes verhuurd aan beeldend kunstenaars en muzikanten in afwachting

van een sluitende businesscase van M-LABroz. Ondanks dat de Triodos Bank, het Elisabeth Strouven Fonds en de provincie Limburg het plan van Bankastudios ondersteunden met in totaal € 800.000,- aan financiering, zijn de gesprekken tussen gemeente en de stichting M-LABroz in het voorjaar van 2019, al dan niet tijdelijk, gestaakt.

Caberg was een naoorlogse woonwijk gelegen in het noordwesten van Maastricht. Woningbouwcorporatie Servatius heeft vanaf 2017 in Caberg 119 eengezinswoningen gesloopt om nieuwbouw te kunnen realiseren.²² Tot voor kort woonden verschillende kunstenaars in de huizen in onder meer de Mathias Soironstraat, Pieter Poststraat, Henri Jonaslaan en Gilles Doyenstraat.

UTRECHT: HOF VAN CARTESIUS, GEVANGENIS WOLVENPLEIN

Het Hof van Cartesius is een coöperatie van creatieve ondernemers die op een organische manier aan gebiedsontwikkeling doet in het Werkspoorkwartier met zelfbouw, circulaire technieken en hergebruikte, duurzame bouwmaterialen. In 2017 is de coöperatie gestart met de bouw van de ateliers, werkruimtes en binnentuin. Na de oplevering van de eerste fase is in 2018 de tweede fase ingezet. Op termijn komen er tientallen ateliers, verschillende werkplekken, een binnentuin en ontmoetingsruimtes. Het Hof van Cartesius wordt mogelijk gemaakt door (financiële) ondersteuning van Overvecht Vastgoed, Over Morgen, de Gemeente Utrecht en het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO).

De Gevangenis Wolvenplein, ofwel bolwerk Wolvenburg, is een voormalige gevangenis in

Met de Caberg Biënnale hebben verschillende kunstenaars in 2015 op subtiële wijze geprotesteerd tegen de geplande verdwijning van hun geliefde woningen. Meer dan 25 huizen hadden hun deuren opengesteld voor publiek om kennis te maken met kunst. Door deze kunstmanifestatie vestigden de kunstenaars de aandacht op de ontwikkeling van de buurt en de onmisbaarheid van sociale woningbouw voor een gezond en inclusief vestigingsklimaat in de stad. Ondanks dat de Caberg Biennale heeft laten zien dat een cultureel programma een wijk opnieuw tot bloei kan laten komen, zijn de huizen gesloopt, zodat een tweede editie van de Biënnale er niet kan komen.

eigendom van het Rijk. In 2013 heeft toenmalig minister Blok uitleg gegeven over de procedure die het Rijksvastgoedbedrijf zal volgen om het complex te verkopen. Het complex wordt eerst aangeboden aan de provincie en de gemeente, waarna eventueel een openbare verkoopprocedure volgt waarbij een marktconforme prijs wordt gevraagd.

De gemeente kan bepalen welke bestemming zij wil geven aan het terrein. De partijen zijn met elkaar in overleg. Sinds april 2014 exploiteert een leegstandsbeheerder – niet DePlaatsmaker! – het voormalige gevangeniscomplex en zijn de ruimtes in gebruik als ateliers, werkruimtes en tentoonstellingsruimtes. Een initiatief van buurtbewoners heeft zich verenigd onder de naam Stadsdorp Wolvenburg en verzamelt plannen voor herbestemming.

21. https://www.arnhem.nl/ruimtelijkeplannen/plannen/NL.IMRO.0202.828-/NL.IMRO.0202.828-0201/t_NL.IMRO.0202.828-0201.html

22. Welkom thuis, Servatius, 2016.

AMSTERDAM: BAJESDORP, SQUARE 28

Bajesdorp is een initiatief van bewoners van de voormalige cipierswoningen van de Bijlmerbajes om een broedplaats met woonfunctie te ontwikkelen op een deel van het voormalige gevangensterrein. In 2018 heeft het Rijksvastgoedbedrijf het terrein verkocht aan gebieds- en vastgoedontwikkelaar AM, die er 1.350 woningen wil gaan realiseren. Bajesdorp en AM hebben in 2018 een intentieovereenkomst getekend waarin staat dat vereniging Bajesdorp een kavel aankoopt om een broedplaats met woonfunctie te kunnen realiseren. Bajesdorp wil 25 woon- en werkplekken ontwikkelen om samen te leven, te wonen en te werken. Bajesdorp wil het te ontwikkelen pand in collectief eigendom als wooncoöperatie om de betaalbaarheid van de woningen in de toekomst te zekeren.

Square 28 is een coöperatie van kunstenaars die door zelfbouw een atelierpand realiseert in De Heining 3 om zo duurzame, betaalbare en permanente werkplekken in Amsterdam te realiseren. De coöperatie heeft een eeuwigdurend erfpachtcontract op de grond. Het gebouw heeft een capaciteit van 1.050 m2 en wordt opgedeeld in diverse hoogwaardige werkplekken voor kunstenaars, ambachtelijke ondernemers en andere creatieve professionals.

Square 28 is een coöperatie, wat betekent dat in principe iedereen die zich op een van de werkplekken vestigt, ook lid is van de coöperatie, mede-eigenaar is van het gebouw en inspraak heeft in het beheer van de ruimte. Square 28 realiseert als coöperatie maatschappelijk vastgoed voor een maatschappelijke huurprijs met democratische inspraak.

Foto: Tetsuro Miyazaki

ATELIER- BELEID: DRIE VERSCHIL- LENDE MODELLEN

HET GEMEENTELIJKEXPERTISEBUREAUMODEL (AMSTERDAMSE MODEL)

Een gemeentelijk expertbureau met adviescommissie en broedplaatsontwikkelaars

In Amsterdam is Bureau Broedplaatsen verantwoordelijk voor het atelier- en broedplaatsenbeleid. Dit is een gemeentelijk bureau dat onder de wethouder Cultuur valt. De wethouder Cultuur wordt gevraagd en ongevraagd geadviseerd door een door de gemeente aangestelde Commissie Ateliers en (Woon)Werkpanden Amsterdam (CAWA). De CAWA bepaalt of kunstenaars in aanmerking komen voor een atelier en toetst broedplaatsen op het voldoen aan de voorwaarden. Behalve de CAWA adviseert ook de Amsterdamse Kunstraad de wethouder Cultuur op atelier- en broedplaatsenbeleid.

Naast de wethouder Cultuur is de wethouder Wonen politiek verantwoordelijk voor de regie op het aantal ateliers en atelierwoningen die in eigendom zijn van de gemeente of woningbouwcorporaties. Ateliers en atelierwoningen in bezit van de woningbouwcorporaties vormen een klein onderdeel in de prestatieafspraken tussen de gemeente en de woningbouwcorporaties; zo klein dat er weinig aandacht voor is. Daarnaast zijn de wethouders Vastgoed, en Grond en Ontwikkeling politiek verantwoordelijk voor de ateliers die gemeentelijk vastgoed zijn alsmede voor de erfpachtuitgifte van grond.

De laatste jaren zijn de ontwikkeling en het beheer van broedplaatsen in handen van een aantal verschillende stichtingen, zoals Urban Resort (de grootste, met een sterke positie), die geen

directe subsidierelaties met de gemeente hebben. Af en toe lukt het een kunstenaarscollectief om met Bureau Broedplaatsen een broedplaats te ontwikkelen via een tender. Toen verwerving van een pand niet via een tender ging, kwam het vaker voor dat een kunstenaarsinitiatief een atelierpand in eigen beheer kon nemen.

Het Amsterdamse model is politiek-bestuurlijk het meest complexe in Nederland, vanwege de vele partijen die met elkaar tot afspraken moeten komen voor het atelier- en broedplaatsenbeleid: twee tot vier wethouders en de daarmee corresponderende ambtenaren; een gemeentelijk bureau; een onafhankelijke adviescommissie; een kunstraad; een tiental woningbouwcorporaties; verschillende broedplaatsontwikkelaars; projectontwikkelaars en kunstenaars(collectieven). Vanwege deze complexe politiek-bestuurlijke verhoudingen is het voor de Amsterdamse wethouder Cultuur niet eenvoudig om structurele veranderingen door te voeren in het atelier- en broedplaatsenbeleid, terwijl deze wethouder wel verantwoordelijk wordt gehouden voor alle ontwikkelingen binnen de thematiek.

HET KUNSTINSTELLINGSREGIEMODEL (HAAGSE MODEL)

Een kunstinstelling als aanspreekpunt en bemiddelaar tussen kunstenaars, politiek en vastgoedeigenaren

In Den Haag is de kunstinstelling Stroom Den Haag onder andere verantwoordelijk voor de uitvoering van het gemeentelijke atelierbeleid en medeverantwoordelijk voor het Haagse broedplaatsenbeleid. Stroom heeft een directe subsidierelatie met de gemeente. Stroom opereert in samenspraak met de Haagse broedplaatsmakelaar en gemeente in het Haagse broedplaatsenoverleg. De wethouder Cultuur is politiek eindverantwoordelijk voor het atelierbeleid dat Stroom mede schrijft en uitvoert.

Stroom Den Haag is een meervoudige kunstinstelling met verschillende functies en verantwoordelijkheden voor het Haagse kunstenveld. De instelling beschikt over veel kennis over het kunstenveld en heeft een groot netwerk. Als het aankomt op atelierbeleid is Stroom Den Haag een bemiddelaar; het bezit zelf geen ateliers. Stroom heeft geen grotere belangen bij de afspraken tussen de gemeente, vastgoedeigenaren en kunstenaars dan dat het goede afspraken zijn, zodat er een interessante en bloeiende kunstensector in Den Haag kan bestaan. Stroom laat zien dat het een uitzonderlijke rol heeft door gemaakte afspraken met de gemeente over een maximale vierkantemeterprijs voor ateliers in gemeentelijk vastgoed. Ook bemiddelt Stroom bij de toewijzing van ateliers en atelierwoningen die in bezit zijn van woningbouwcorporaties.

Via het broedplaatsenoverleg kan de gemeente Den Haag in samenwerking met Stroom, de

broedplaatsmakelaar en kunstenaarscollectieven aansturen op het realiseren van (permanente) broedplaatsen. Hierbij is het aan de wethouders Cultuur, Vastgoed, en Grond en Ontwikkeling of zij dit tot een gezamenlijk speerpunt willen maken. In de afgelopen beleidsperiode waren de portefeuilles zo verdeeld dat cultuur en vastgoed bij dezelfde wethouder lagen. Dit gaf meer bestuurlijke ruimte om broedplaatsen mogelijk te maken.

Het Haagse model is politiek-bestuurlijk minder complex dan het Amsterdamse, omdat er minder partijen afspraken met elkaar hoeven te maken en het atelierbeleid en broedplaatsenbeleid bij twee verschillende partijen zijn belegd. Desalniettemin is het belangrijk dat alle partijen elkaar weten te vinden. Het voordeel van de onafhankelijke en bemiddelende functie van Stroom is dat er in ieder geval één partij is die gebaat is bij een goede samenwerking tussen alle partijen.

HET ATELIERBEHEERSTICHTINGMODEL

Een stichting als uitvoerder, bemiddelaar en aanspreekpunt

In de steden Utrecht, Arnhem, Tilburg en Maastricht zijn atelierbeheerstichtingen verantwoordelijk voor de uitvoering van het gemeentelijke atelierbeleid: respectievelijk DePlaatsmaker, SLAK, SAT en SAM. Deze stichtingen hebben in de meeste gevallen een directe subsidierelatie met de gemeente, waardoor de wethouder Cultuur politiek eindverantwoordelijk is.

Alle hierboven genoemde organisaties zijn speciaal in het leven geroepen om ateliers te realiseren en te beheren. Al deze organisaties bemiddelen tussen gemeente, vastgoedeigenaren en kunstenaars om goede afspraken met elkaar te maken. Daarnaast hebben de meeste van deze organisaties zelf vastgoed in bezit dat ze verhuren aan kunstenaars. DePlaatsmaker verhuurt naast ateliers aan kunstenaars ook een ruim aantal werk- en presentatieruimtes aan Utrechtse culturele instellingen. SLAK is de enige van deze organisaties die al geruime tijd vastgoed in bezit heeft of beheert waarin atelierwoningen zijn gevestigd. DePlaatsmaker beheert dertig atelierwoningen van woningcorporatie Portaal. Al deze organisaties zijn zelf verantwoordelijk voor de toewijzing van ateliers.

De verschillende steden hebben natuurlijk ook de mogelijkheid om naast het atelierbeleid extra broedplaatsen of woon-werkpanden te realiseren in directe samenwerking met kunstenaars. In de meeste steden is er een aantal kunstenaarscollectieven dat een atelierpand heeft gerealiseerd. Het kan erg per stad verschillen hoe succesvol

deze samenwerking tussen kunstenaars en gemeente is. Deze samenwerking is ook weer afhankelijk van de wethouders Cultuur, Vastgoed, en Grond en Ontwikkeling.

Het politiek-bestuurlijk model zoals het in Utrecht, Arnhem, Tilburg en Maastricht bestaat, komt het meeste voor in Nederland. Dit model lijkt het meest stabiel, omdat de uitvoering duidelijk belegd is bij één partij: de atelierbeheerstichting die verantwoording aflegt aan de gemeente. Deze organisaties zijn minder afhankelijk van de realisatie van ateliers dan bijvoorbeeld Stroom Den Haag, omdat ze vaak ook een eigen vastgoedportefeuille hebben. Daar staat tegenover dat deze organisaties het eigenbelang soms moeten afwegen tegenover het belang van de kunstenaars.

AANBEVELINGEN

In dit hoofdstuk worden een aantal aanbevelingen gedaan met als doel om door betere afstemming van landelijk en lokaal beleid tot een beter atelier- en broedplaatsenbeleid te komen. De lokale aanbevelingen gaan onder meer over betere regie op het maatschappelijk vastgoed, het aanpassen van het politiek-bestuurlijke model van atelierbeleid binnen een gemeente en over afspraken over een maximale huurprijs en voorwaarden voor gebiedsontwikkeling. De landelijke aanbevelingen zijn een reactie op de voor de gemeente en de woningbouwcorporaties beperkende landelijke wetgeving om maatschappelijke vastgoed te beheren: zorg ervoor dat maatschappelijk vastgoed maatschappelijk blijft, dat maatschappelijke organisaties maatschappelijk vastgoed kunnen huren of beheren, en creëer meer ruimte voor verschillende vormen van (zelf)beheer door maatschappelijke organisaties en coöperaties.

DEN HAAG

- Maak gebruik van de goede ervaringen met experimenten en breid deze uit.
- Bouw voort op de gelijkwaardige, wederkerige samenwerking tussen de gemeente en het kunstenveld met Stroom als verbinder.
- Handhaaf de afspraak van een vaste vierkantemeterprijs voor ateliers in het maatschappelijke vastgoed van de gemeente.
- Onderzoek de mogelijkheden van nieuwbouw wooncoöperaties bij stadsvernieuwingsprojecten.
- Geef bij tijdelijk beheer maatschappelijk vastgoed voorkeur aan organisatie met maatschappelijke doelstelling.

In Den Haag is een aantal projecten gerealiseerd die een voorbeeldfunctie voor de rest van Nederland hebben, omdat deze hebben bijgedragen aan de groei van de voorraad en definitie van maatschappelijk vastgoed. Maakhaven, de Besturing en de Roggeveenstraat zijn uitzonderlijke projecten, waarbij het maatschappelijke vastgoed van de gemeente of de woningbouwcorporatie is overgedragen aan de vereniging van huurders en tegelijkertijd maatschappelijk vastgoed is gebleven. De gemeente zou er goed aan doen om te profiteren van de kennis en de ervaring van deze succesvolle experimenten.

TILBURG

- Stem de belangen van de maatschappelijke functie, de gebruikers en de beheerder beter op elkaar af.
- Ondersteun en ontwikkel kennis met kunstenaar-sinitiatieven en SAT over het beheer van vastgoed.

Omdat er in Den Haag geen atelierbeheerstichting is met een vastgoedportefeuille, is het voor de gemeente van extra belang om partijen zoals bewoners, huurders en kunstenaarsinitiatieven actief te ondersteunen bij het ontwikkelen van projecten om maatschappelijk vastgoed collectief en coöperatief te beheren. Bij het verder ontwikkelen van deze vormen van beheer van maatschappelijk vastgoed is het interessant om te kijken naar de mogelijkheden van nieuwbouw voor wooncoöperaties bij (grote) stadsprojecten.

Omdat er geen atelierbeheerstichting is, blijft het ook van groot belang dat er met Stroom Den Haag een gemeentelijke afspraak blijft voor een vaste vierkantemeterprijs voor ateliers in het maatschappelijke vastgoed van de gemeente. De rollen, inzet en samenwerking van de wethouders Cultuur en Vastgoed zijn van groot belang voor het welslagen van atelierambities. Daarnaast is het belangrijk de gelijkwaardige, wederkerige samenwerking tussen de gemeente en het kunstenveld verder te ontwikkelen, omdat dit een belangrijk ingrediënt is van het succes in Den Haag. Stroom Den Haag is daarbij een belangrijke verbindingsfactor.

- Benut de kansen om wooncoöperaties met werkruimtes door en voor kunstenaars te vormen.

De gemeente Tilburg heeft een uitgesproken en heldere ambitie om werkruimte voor kunstenaars

te realiseren en heeft ook plannen ontworpen om woonruimte voor kunstenaars te realiseren. De uitvoering van deze ambitie kan met een vernieuwde betekenis van maatschappelijk vastgoed worden verbeterd. Dit betekent ook dat er meer afstemming nodig is tussen de belangen van de maatschappelijke functie, de gebruikers en de beheerder. In Tilburg liggen er onbenutte kansen om wooncoöperaties met werkruimtes door en voor kunstenaars te vormen.

ARNHEM

- Breid onderzoek naar behoefte uit met het onderwerp ‘woonruimte voor kunstenaars’.
- Stuur aan op maatschappelijke en culturele functies in bestemmingsplannen en erfpacht op maat, zodat SLAK of andere partijen nieuwe projecten kunnen ontwikkelen.
- Maak een *revolving fund* en maak gebruik van Europese subsidies bij gebiedsontwikkeling, zodat SLAK of andere partijen nieuwe projecten kunnen ontwikkelen.

De gemeente kan duidelijke doelen stellen met behulp van de kennis die Bureau BUITEN heeft gecreëerd: de behoefte in Arnhem aan betaalbare werkruimtes door een groeiende sector is groter dan de voorraad.²³ Het zou goed zijn om het onderzoek uit te breiden met het onderwerp ‘woonruimte voor kunstenaars’. Als SLAK de eigen taak naar tevredenheid van de gemeente en huurders wil blijven uitvoeren, is het van belang dat de gemeente actief naar mogelijkheden gaat kijken, zodat deze partij maatschappelijk vastgoed kan blijven ontwikkelen.

SAT voorziet (nog) niet voldoende in rol van aanjager en kennispartner van nieuwe projecten. De behoefte aan woonprojecten voor kunstenaars is er. Ook tonen woon-werkprojecten zoals Leo XIII aan dat de levensvatbaarheid van meer kleinschalige vormen die gericht zijn op het creëren van maatschappelijk vastgoed en die voortkomen uit een burgerinitiatief van kunstenaars groter is dan die van grootschalige projecten zoals Muziekwonen Tilburg, met een projectontwikkelaar die vastgoed vanuit meer commerciële motieven ontwikkelt.

Het is niet gemakkelijk voor deze atelierbeheerstichting, en ook niet voor de WBVG, om nieuwe projecten te starten, onder meer vanwege de competitie met marktpartijen en beperkingen in financiering. De gemeente kan hier meer behulpzaam zijn door onder meer duidelijker aan te sturen op een maatschappelijke en culturele functie in atelierwoningen aan de voorkant standaard worden meegenomen in de plannen, zoals dat bij de Saksen Weimar gebeurd is. Het is belangrijk om te blijven beseffen dat SLAK en de WBVG maatschappelijk vastgoed realiseren en beheren, waarbij de maatschappelijke functie van het vastgoed en ook de huurders of bewoners centraal staat.

23. <https://bureaubuiten.nl/projecten/grip-op-huisvestingsvraag-creatieve-sector-arnhem/>

MAASTRICHT

- Ondersteun maatschappelijke initiatieven die maatschappelijk vastgoed willen beheren.
- Bouw voort op de samenwerking met SAM door deze organisatie te ondersteunen bij de ontwikkeling van nieuwe taken.
- Benut kansen om wooncoöperaties met werkruimtes door en voor kunstenaars te vormen.

De gemeente Maastricht zou er goed aan doen om de verschillende maatschappelijk initiatieven die maatschappelijk vastgoed willen beheren te ondersteunen. Voor Landbouwbelaang zou dat betekenen dat het bestemmingsplan en de voorwaarden voor de herontwikkeling van het kavel van Landbouwbelaang zodanig ingericht worden dat het huidige collectief een goede kans maakt om het collectieve beheer van het pand te continueren. Voor Bankastudios betekent dit dat de gesprekken weer worden opgepakt om

het initiatief te laten slagen. Voor de broedplaatsen op het Radiumterrein betekent dit dat er ook moet worden gekeken naar welke partijen het maatschappelijk vastgoed het beste kunnen beheren, zodat het voor de culturele organisaties en kunstenaars betaalbaar is en hun belangen goed gezekerd zijn. Voor de ateliers in Maastricht zou de gemeente er goed aan doen om voort te bouwen op de samenwerking met SAM. In Maastricht liggen onbenutte mogelijkheden om wooncoöperaties met werkruimtes door en voor kunstenaars te vormen. Er bestaat behoefte aan woonprojecten met betaalbare woonruimte voor kunstenaars, zo blijkt uit de casus Caberg. Dit soort projecten zou kunnen worden gecombineerd met de interesse in woonruimte voor residenten van de Jan van Eyck Academie of de interesse van kleine kunstinstellingen in presentatieruimte.

UTRECHT

- Breid onderzoek naar behoefte uit met het onderwerp ‘woonruimte voor kunstenaars’.
- Maak gebruik van de goede ervaringen met kleinschalig zelfbeheer, zoals bij Moira en het Hof van Cartesius, en breid deze uit.
- Benut kansen om wooncoöperaties met werkruimtes door en voor kunstenaars te vormen.
- Geef bij tijdelijk beheer van maatschappelijk vastgoed voorkeur aan organisatie met maatschappelijke doelstelling.

Bureau BUITEN heeft de behoefte in Utrecht naar betaalbare werkruimtes voor kunstenaars in kaart gebracht.²⁴ De gemeente kan werken aan het tekort aan betaalbare werkruimte door mede

te zorgen voor de realisatie van permanente huisvesting voor kunstenaars. Dit betekent dat er nog meer vormen voor het beheren van maatschappelijk vastgoed moeten worden ontwikkeld, zoals bij het Hof van Cartesius of door DePlaatsmaker. Het zou goed zijn om het onderzoek over huisvesting uit te breiden naar de woonwensen van kunstenaars.

In Utrecht liggen onbenutte mogelijkheden om wooncoöperaties met werkruimtes door en voor kunstenaars te vormen. Er bestaat behoefte aan woonprojecten voor kunstenaars en deze behoefte zou kunnen worden gecombineerd met de interesse van verschillende kunstinstellingen

in het opnieuw uitvinden van maatschappelijk vastgoed. Projecten zoals Moira en het Hof van Cartesius tonen de levensvatbaarheid aan van kleinschalige vormen die gericht zijn op het

AMSTERDAM

- Onderzoek of het politiek-bestuurlijke model te vereenvoudigen is.
- Creëer een betere regie op maatschappelijk vastgoed van woningbouwcorporaties.
- Onderzoek de mogelijkheid van één partij die alle atelierwoningen beheert.
- Onderzoek de behoefte aan woon- en werkruimte voor kunstenaars.
- Laat de doelstellingen van het atelier- en broedplaatsenbeleid aansluiten bij het Actieplan Wooncoöperaties.
- Geef bij tijdelijk beheer van maatschappelijk vastgoed voorkeur aan organisatie met maatschappelijke doelstelling.
- Stop met de verkoop van gemeentelijk vastgoed.
- Handhaaf de collectieve huurcontracten bij gemeentelijk vastgoed.

De gemeente zou er goed aan doen om te onderzoeken of het politiek-bestuurlijke model rondom atelier- en broedplaatsenbeleid eenvoudiger te organiseren is, zodat er een betere regie komt over het maatschappelijk vastgoed van de gemeente en de woningbouwcorporaties. Bij een nieuw model moet er rekening worden gehouden met de vraag welke partij het beste in staat is om maatschappelijk vastgoed als zodanig te beheren. Nu zijn de ateliers en de atelierwoningen verdeeld over (te) veel verschillende partijen die er (te) weinig belang bij hebben en in veel gevallen door de wet beperkt zijn om

creëren van maatschappelijk vastgoed en die voortkomen uit een burgerinitiatief van kunstenaars. Dit soort projecten kunnen langdurig veel betekenen voor het culturele klimaat van de stad.

het vastgoed voor een maatschappelijke prijs te realiseren of te verhuren.

Voor de atelierwoningen kan er betere regie op het beheer van het maatschappelijk vastgoed komen door een constructie zoals bij de WBVG te realiseren; een tussenpartij die regie voert over de woningen in samenspraak met de huurders. Voor de ateliers zouden dit verenigingen van huurders, zoals bij Het Domijn of Maakhaven het geval is, of een atelierbeheerstichting kunnen zijn. Deze partijen worden niet gedreven door financiële prikkels en zijn beide eerder geneigd om de belangen van de huurders te dienen en deze in verhouding te zien met de belangen van de gemeentelijke dienst vastgoed.

Ook zou de gemeente er goed aan doen om door een externe partij, zoals Bureau BUITEN, te laten onderzoeken wat de behoefte is aan betaalbare woon- en werkruimte voor kunstenaars. Ook zou de gemeente er goed aan doen om de doelstellingen van Bureau Broedplaatsen te laten aansluiten op de ambities van het Actieplan Wooncoöperaties, om 40.000 coöperatieve woningen in 2040 te hebben.²⁵ Kunstenaars zijn bij uitstek bewoners die graag meer zeggenschap over hun woon- en werkruimte willen, zelf willen organiseren en de regie in eigen handen willen nemen.

24. <https://bureaubuiten.nl/projecten/een-bloeiende-creatieve-industrie-in-een-levendige-stad/>

25. <https://www.amsterdam.nl/woonen-leefomgeving/zelfbouw/nieuws/ruim-baan-wooncooperaties/>

LANDELIJK

- Zorg ervoor dat maatschappelijk vastgoed maatschappelijk blijft.
- Zorg ervoor dat individuen en sociaal-maatschappelijke organisaties die afhankelijk zijn van maatschappelijk vastgoed de mogelijkheid houden om dit vastgoed te blijven huren.
- Ondersteun waar mogelijk coöperatieve vormen van beheer en eigendom.
- Betrek kunstenaars en creatieven bij beleid, praat niet zonder hen over hen.

De Wet Markt en Overheid en de Woningwet 2015 hebben de betekenis en voorraad van maatschappelijk vastgoed in Nederland doen slinken. Door deze wetgeving is een groot gedeelte van het maatschappelijk vastgoed van gemeentes en woningbouwcorporaties meer volgens marktprincipes georganiseerd of op de vastgoedmarkt verkocht. Hierdoor is de maatschappelijke functie van het vastgoed verzwakt of verloren gegaan. De bestaanszekerheid van verschillende groepen mensen en maatschappelijke organisaties, waaronder kunstenaars en culturele organisaties, is hiermee verzwakt. Zij kunnen niet de hoogste prijs op de markt betalen.

Als het beheer en eigendom van vastgoed niet meer bij de overheid of woningbouwcorporaties kan liggen, zijn deze groepen mensen en maatschappelijke organisaties gebaat bij collectieve en coöperatieve vormen van beheer en eigendom. Zodra het beheer en eigendom van het maatschappelijk vastgoed bij private en commerciële partijen komt te liggen, zijn deze partijen altijd in het nadeel. De mogelijkheid van wooncoöperaties, die de Woningwet 2015 biedt, geeft ruimte aan coöperatieve vormen van beheer en eigendom. Deze mogelijkheid bestaat dus voor maatschappelijk vastgoed van woningbouwcorporaties, maar

in de Wet Markt en Overheid is deze mogelijkheid niet ingebouwd voor het maatschappelijk vastgoed van gemeentes. Het zou goed zijn als de gemeentes zelf meer ruimte (kunnen) geven aan deze coöperatieve vormen van beheer en eigendom, en dit te stimuleren door haar eigen vastgoed waar mogelijk over te dragen.

Het interessante aan deze tussenvorm is dat ze noch publiek of staatseigendom, noch privaat of privé-eigendom is, maar dat wooncoöperaties wel maatschappelijk en collectief eigendom zijn. Het zou goed zijn als de overheid deze nieuwe mogelijkheden voor het beheer van maatschappelijk vastgoed door maatschappelijke partijen verder ondersteunt. Dit betekent dat er meer ruimte zou moeten worden gegeven aan wooncoöperaties en aan collectief eigendom van bedrijfsverzamelgebouwen, atelierpanden of broedplaatsen.

Poster Tilburg

Poster Arnhem

Poster Maastricht

Poster Utrecht

PRAAT MEE OVER PLEK VOOR KUNST IN AMSTERDAM

ONTWERP: FARIDA SEDOC

1 JULI 19:00 MEZRAB VEEMKADE 576 AMSTERDAM

GEORGANISEERD DOOR:

PLATFORM BK

**GEEN
STAD
ZONDER
KUNST**

MET DANK AAN:

PICTORIGHT

BankGiro
Loterij

FONDS

VERANTWOORDING

Dit onderzoeksrapport is het resultaat van zes publieke werkgesprekken die Platform BK en de Kunstenbond in 2019 hebben georganiseerd, naast talloze gesprekken, e-mails en discussies met kunstenaars, beleidsmedewerkers, onderzoekers, politici, gebiedsmakelaars, medewerkers en vertegenwoordigers van woningbouwcorporaties, huurdersorganisaties, kunstinstellingen en anderen die Platform BK en de Kunstenbond in de afgelopen twee jaar hebben gevoerd.

Platform BK en de Kunstenbond willen graag in het bijzonder bedanken: Carla Dik-Faber, Vera Bergkamp, Remco Osario Lobato, Mirjam Bestebreurtje, Anno Fekkens, Sanne Luteijn, Lennard Dost, Ria de Waal, Bob Matulessy, Joris Wijsmuller, Frederique Leunenberg, Sytze Schalk, Bülent Aydin, Bas de Boer, Menno de Bruijn, Max Lennarts, Jane Huldman, Arno van Roosmalen, Klaar van der Lippe, Matteo Marangoni, Klaartje Esch, Linda Köke, Bas van den Hurk, Alex van Zundert, Just Quist, Sander van Bussel, Michiel Corten, Alex de Vries, Olof van der Wal, Marcelle Hendrickx, Martin van Ginkel, Sanne Heijndijk, Liesbeth Jans, Jan van Esch, Rebecca Nelemans, Jeroen Offerman, Rogier Telderman, Wim Verhoeven, Pim Coenen, Arno de Blank, Claudia Schouten, July Ligtenberg, Inge Pollet, Doeko Pinxt, Annet Rosenboom, Bernard Smits, Youri Appelo, Marlies Leupen, Albert van der Weide, Tulay Gemici, Cathelijne Bouwkamp, Brieke Drost, Bram Kuypers, Sibylle Eimermacher, Fiona Lutjenhuis, Rob Voerman, Krista Jantowski, Marjolein de Groen, Saskia van Stein, Guus van Engelshoven, Anne van Aalst, Joep Vosseveld, Marie Claire Krell, Simone Schuffelen, Erik de Jong, Alexander Lurvink, Chris Keulemans, Robin Lemmers, Hans Passenier, Pieter Paul van de Wouw, Julie Hanique, Harold van Ingen, Arna Notten, Daan Bramer, Mitchel Breed, Erik Uitdenbogaard, Yolande van der Heide, Binna Choi, Anke Klein, Roswita van Warmerdam, Carolien de Boer, Saskia Kluitmans, Ellen Bijsterbosch, Femke Ravensbergen, Farida Sedoc, Marije Baalman, Niels Albers, Gerbrand Burger, Lies de Wolf, Ina Pronk, Annegien van Doorn, Raymond Wallravens, Martijn Braamhaar, Semna van Ooy, Sjoerd van Oevelen, Alexander Hammelburg, Deniz Karaman, Lene Grooten, Frits de Wolff, Jaap Draaisma, Marjorie Boston, Nora Hooijer, Jacko Engee, Bart de Zwart en alle deelnemers van de publieke werkgesprekken.

